

FERGE ZSUZSA

Reálisan a nyugdíjasok helyzetéről

Az objektív tények és azok érzékelése gyakran eltérő képet adnak: sok társadalmi optikai csalódásról tudunk. Kevés vált ki azonban olyan heves vitákat, mint a nyugdíjasok helyzetének rendszerváltás utáni alakulása. Az egyik oldalon a statisztikák (gyakran leegyszerűsített) olvasata olyan következtetésekhez vezet, amelyek szerint a „nyugdíjasokkal majdnem minden rendben van”, „nem tartoznak a rendszerváltás nagyobb vesztesei közé” stb. Még az is előfordul, hogy őket teszik felelőssé a magas járulékokért, amelyek a keresőket károsítják, vagy a gyermekek rossz, gyakran tragikus helyzetéért. A Világbank egyik szakértője, a nyugdíj-magánosítás úttörője 1995-ben azt nyilatkozta: „A kelet-európaiaknak mondom, hogy nyugdíjpolitikájuk elszenyíti a gyermekeiket. *A nyugdíjasok igényei a dolgozó emberek gyermekeinek szájától veszik el a falatot.*” A másik oldalon azonban a nyugdíjasokkal végzett interjúk, kisebb felmérések sora azt mutatja, hogy az idősök jelentős része elemi megélhetési gondokkal küzd, táplálkozásuk romlik, az emelkedő gyógyszerárakat alig tudják fizetni, s jövőjüket nagyon borúlátóan ítélik meg.

Az utóbbi időben a TÁRKI egy, az idősök helyzetét vizsgáló, 1999-ben megjelent tanulmánya kavarta fel a kedélyeket (Medgyesi et al., 1999). E tanulmány két független (1992-re és 1998-ra vonatkozó) adatfelvétel alapján azt bizonyítja, hogy a nyugdíjasok átlagjövedelme nem sokkal marad el a teljes népességétől; hogy körükben kisebb arányú a szegénység, mint például a gyermekesek (többgyermekesek) körében; illetve hogy *relatív* helyzetük a rendszerváltás óta javult. A bírálatok egy része éppen azzal függ össze, hogy a nyugdíjasok másként élik meg a helyzetüket, mint amilyenek a statisztikák mutatják. Másrészt azonban arról van szó, hogy a statisztikák lényeges momentumokat nem tartalmaznak, s amit leírnak, az is sokféleképpen értelmezhető.

Az alábbiakban a rendelkezésünkre álló, többféle adatforrásból igyekszünk rekonstruálni a nyugdíjasok helyzetét és helyzetváltozását. Az esetek nagy részében egybecsengenek a különböző adatforrások megállapításai. Olykor azonban eltérő eredmények születnek például éppen arról, hogy volt-e a rendszerváltás után *relatív* javulás. Más esetekben a nyilatkozók stílusa lehet bántó. A fenti idézet például a gyerekek és öregek szembeállításával kifejezetten sérti a generációk közti viszonyt. Még nehezebb kérdés, hogy vajon elég-e az ítéletalkotáshoz, amit tudunk? A TÁRKI-tanulmány szigo-

rúan a mért tényekre korlátozódik. Ezt a szigort enyhíthetné akár egy utalás a nem feltétlenül legszegényebb, de a léthatáron tengődő, csendben szűkülőködő nyugdíjasok sokaságára, vagy arra, hogy a nyugdíjasok és idősök szubjektív véleményét mennyire meghatározza társadalmi leértékelésük, s a jövőbe vetett bizalomnak, a javulás reményének hiánya. Az alábbiakban annnyival könnyebb a dolgom, hogy nem egyetlen adatfelvételt ismertetek, hanem tallózok – és persze ez a kép sem teljes, legföljebb teljesebb. A főbb megállapítások – amelyeknek egy része jól ismert, s most csak újabb bizonyítást nyert – röviden a következők:

A nyugdíjasok száma a munkanélküliség fenyegetésének hatására rohamosan nőtt. Ezzel és a gazdaság válságával egyidejűleg a nyugdíjra kifizetett teljes összeg valamelyest, az egyes nyugdíjasok nyugdíjának összege jelentősen csökkent. Az átlagos nyugdíjak reálértéke a keresetknél nagyobb mértékben romlott.

Ugyanakkor a *nyugdíjak* színvonala rosszabbul alakult, mint a nyugdíjasok *családi jövedelmi helyzete*, azaz nem élnek annnyival rosszabbul (átlagosan!), mint amilyen romlást a nyugdíjesés indokolna. Időközben ugyanis a nyugdíjasok száma és összetétele, valamint családszerkezetük is átalakult. A nyugdíjasok helyzetromlásához az is hozzájárult, hogy a nyugdíj mellett továbbdolgozók kiszorultak a munkaerőpiacról.

A nyugdíjasok, illetve idősök helyzete – ami az 1950-es években tragikusan rossz volt – fokozatosan javult a nyugdíjjogosultságok kiterjesztésével és a helyettesítési arányok javulásával. Az aktív, illetve az inaktív háztartásfők családjában élő nyugdíjasok (és családtagok) közötti szakadékszerű különbség nagyjából a hetvenes évekre jelentősen leszűkült, majd a nyolcvanas évek elején-közepén stabilizálódott. Ehhez képest a rendszerváltás után valamennyire romlott (az általános átlagos romlás mellett) a nyugdíjas családokban élők relatív helyzete az aktívakhoz képest.

A nyugdíjasok, illetve idősök helyzetének megítélése *attól függ, hogy mihez viszonyítunk*. Más a kép, ha csak az aktívakkal vetjük egybe a nyugdíjasokat, és más, ha az összes 60 éven felülit hasonlítjuk a fiatalabbakhoz.¹ S egészen mások lesznek a következtetések, ha figyelembe vesszük, hogy a nyugdíjasok kisebb családban élnek – azaz például az egyedül élő aktívak helyzetét mérjük az egyedül élő nyugdíjasokéhoz.

A nyugdíjasok között a szegények és nagyon szegények aránya kisebb, mint más csoportokban, mert a *nyugdíjminimum, bármilyen alacsony, még mindig többet jelent a többi szociális ellátásnál*. Nagyobb összeg, mint a segélyek, a családi pótlék, a jövedelempótló támogatások összege vagy – a semmi. Emellett a segélyeknél biztonságosabb. Ugyanakkor nincs sok gazdag nyugdíjas.

Minthogy a nyugdíjasok jövedelmének van egy alsó, a semminél és a segélyeknél magasabb alsó határa, továbbá felülről erősen korlátozott a színvonala, a nyugdíjak sokkal kevésbé differenciáltak, mint a keresetek vagy

¹ A TÁRKI-tanulmány viszonylag kevés összehasonlítással dolgozik. „Az időskorú népesség jellemzőit vagy a teljes népességhez, vagy az aktív korú, vagyis a 18 és 60 év közötti népességhez hasonlítjuk a tanulmányban.” Mint bemutatjuk, ez az elnagyoltság statisztikailag hibátlan, de nem elég a szociológiai tisztánlátáshoz.

az összes jövedelmek. Ez hat a nyugdíjasok családi jövedelmeire is. Ezért érthető, hogy a nyugdíjasok csoportján belüli egyenlőtlenség – *minden* vizsgálat szerint – sokkal kisebb, mint más csoportokon belül.

A jövedelmi szinten túl az árrendszer is befolyásoló tényező. Az árstruktúra elsősorban az idősek, a betegek és a gyermekesek rovására változott. Ez a jövedelemcsökkenésnél nagyobb mértékben veszélyezteteti bizonyos szükségletek (gyógyszer, háztartási energia) kielégítését.

S végül: bármilyen rossz egy helyzet, ha van remény a javulásra, sok minden elviselhető. A nyugdíjrendszer elbizonytalanításával és a generációk közötti rosszízű, idősellenes felhangú versengés politikai megerősítésével a nyugdíjasok egyre inkább úgy érzik, hogy útjuk lefelé vezet. Ezért közérzetük minden jel szerint rosszabb, mint amit az objektív tények indokolnak.

Amennyire lehet, igyekszünk ezeket az állításokat adatokkal alátámasztani.

1. A nyugdíjasok száma, a nyugdíjak

A nyugdíjasok száma részben az idősebb korosztály aránynövekedése miatt, s részben a munkanélküliség fenyegetésének hatására rohamosan nőtt. A nyugdíjba menekülés teljesen racionális stratégia volt, kivált, ha figyelembe vesszük, hogy a munkanélküli ellátórendszer sokkal nagyobb mértékben romlott, mint a nyugdíjrendszer. Az egész folyamat többféleképpen minősíthető. Az idősödésre elmondható: a huszadik század egyik nagy vívmánya, hogy az idősek életéveket nyertek. A korai vagy rokkantnyugdíjazás megítélhető úgy, hogy a lehető leghumánusabb megoldása volt egy kegyetlen problémának. Egy másik nézőpontból mindennek a gazdasági vonzatait károsnak lehet tartani; az idősek aránynövekedését és a születések számának ettől egyébként teljesen független csökkenését egybevetve azt a kevésbé szerencsés fordulatot is használhatjuk, hogy „a társadalom öregedési rátájának alakulása *riasztó* méreteket öltött” (Medgyesi et al., 1999, az én kiemelésem). Az öregedést apokaliptikus veszélyeket rejtő folyamatként megjelenő attitűd valóban terjed a világban. Nálunk a helyzet rosszabbnak tűnik a nyugat-európainál. Ennek oka lehet a forrásokért folyó, éles verseny, és az is, hogy a kormány olyan harsányan preferálja a gyermekes fiatal (középosztálybeli) családokat, hogy ettől minden más csoport egy negatív diszkrimináció áldozatának érzi magát.

A nyugellátások számának 7 év alatt 22 százalékos növekedésével az erre szánt források csak látszólag tartottak lépést. Nominálisan az összes kifizetés négyszeresre nőtt, ám ez reálértéken több mint 20 százalékos csökkenést jelentett. A GDP-n belüli arány az első években, amikor a GDP erőteljesebben csökkent, mint a jobban védett nyugdíj, magasabb volt, most viszont csökken: 1997-ben alacsonyabb volt, mint 1990-ben. A jelenlegi nyugdíj-emelési szabályok mellett további csökkenés valószínűsíthető.

Reálisan a nyugdíjasok helyzetéről

1. táblázat *Nyugellátások száma és összértéke*

	Nyugellátások száma		Nyugdíjra és hasonló ellátásokra kifizetett összeg, folyó áron		Nyugdíjra és hasonló ellátásokra kifizetett összeg, reálértéken		GDP-n belüli arány
	Ezer fő	1990 = 100	Mrd Ft	1990 = 100	Mrd Ft	1990 = 100	
1990	2,556	100	202,1	100	202	100	9,7
1995	3,027	118	582,2	288	186	92	10,4
1996	3,082	121	669,8	331	173	86	9,7
1997	3,123	122	804,8	398	176	87	9,4

Forrás: KSH Évkönyv, 1997, több helyről.

Ezek után természetes, hogy az átlagos nyugellátások reálértéke is csökkent. Az azonban kevésbé magától értődő, hogy az átlagos nyugdíj miért csökkent az átlagkeresetknél jóval nagyobb mértékben. Ezt főként a nyugdíjszámítási szabályok változása, a „lopakodó nyugdíjreform” magyarázza, amely miatt az újonnan megállapított nyugdíjak rendre alacsonyabbak lettek, mint a már fizetettek. Az is valószínű – bár erről konkrét adat nem áll rendelkezésünkre –, hogy a nyugdíjba menekülők között, s főleg a rokkantnyugdíjasok között relatíve sokan voltak a valóban bizonytalan helyzetű, rosszabbul képzett, rosszabbul is fizetett munkavállalók. Az mindenesetre tény, amit a 2. táblázat mutat, hogy a GDP kevésbé csökkent, és hamarabb tért magához, mint bármilyen jövedelemmutató. S az is világos, hogy a nyugdíjak reálértéke rosszabbul alakult, mint a többi jövedelem-mutatóé.²

2. táblázat *Reáljövedelmek, reálnyugdíj (1989 = 100)*

	GDP volumen-index	Az egy főre jutó reáljövedelem	Az egy keresőre jutó reálbér	Az egy nyugdíjasra számított ellátás reálértéke
1989	100	100	100	100
1990	97	98	96	97
1991	85	97	90	90
1992	82	93	89	86
1993	82	89	86	83
1994	84	91	92	84
1995	86	86	80	76
1996	87	86	76	69
1997	91	87	80	69

Forrás: KSH Évkönyv, 1997.

² Ezek az adatok nem egyeznek a TÁRKI-tanulmány megállapításaival, amelyek szerint „A nyugdíj reálértéke az utóbbi években csökkent, de csökkenése korántsem volt olyan, mint amennyi a gazdaság teljesítménycsökkenéséből automatikusan következett volna. 1986 óta az átlagnyugdíj reálértéke 16–17 százalékkal esett vissza.” Mindkét adat kérdéses. A GDP-hez viszonyítást a 2. táblázat mutatja. Az átlagnyugdíj reálértéke 1996-os áron számolva 1987 és 1997 között a KSH szerint 32,5 százalékkal csökkent (1998b, 108. o.). A TÁRKI-adat talán akkor valószínűsíthető, ha nem az összes, hanem csak a már 1987-ben is fizetett nyugdíjakat tekintjük – ez azonban további magyarázatot igényelne.

2. A társadalmi szerkezet átalakulása a gazdasági aktivitás változása nyomán

Az 1962 óta nagyjából ötvenként ismétlődő, nagy statisztikai jövedelemvizsgálatok adnak némi fogódzót három évtized tektonikus változásainak nyomkövetésére.³ A 3. táblázat nem meglepő, mégis megrendítő trendet ír le. A hatvanas-hetvenes években minden negyedik-ötödik háztartásban nyugdíjas vagy inaktív volt a háztartásfő, a nyolcvanas években minden harmadikban volt ez a helyzet. Az ilyen háztartások aránya a rendszerváltásig folyamatosan, azóta robbanásszerűen nőtt. 1995-ben *a háztartások több mint felében (54 százalékában) nem volt aktív háztartásfő*. Közülük 6 százalékban volt munkanélküli a háztartásfő, s 44 százalékban nyugdíjas. A háztartásban élő személyek arányában még nagyobb volt a változás. A rendszerváltásig legfeljebb a népesség 25 százaléka élt olyan háztartásban, amelynek feje nyugdíjas vagy inaktív volt, s ez az arány 1995-ben 40 százalék fölé emelkedett.

3. táblázat *A háztartások és a népesség megoszlása aszerint, hogy a háztartás feje gazdaságilag aktív vagy nyugdíjas, inaktív, eltartott (1962–1995)*

Gazdaságilag aktív-e a háztartásfő:	1962	1967	1972	1977	1987	1995
<i>A háztartások számának megoszlása, %</i>						
Aktív	83	79	74	66	63	46
Nyugdíjas, inaktív	17	21	26	34	37	54
Együtt	100	100	100	100	100	100
<i>Ebből:</i>						
Munkanélküli	–	–	–	–	–	6
Nyugdíjas	–	–	–	–	–	44
<i>A személyek (népesség) számának megoszlása, %</i>						
Aktív	89	86	82	77	75	57
Nyugdíjas, inaktív	11	14	18	23	25	43
Együtt	100	100	100	100	100	100
<i>Ebből:</i>						
Munkanélküli	–	–	–	–	–	8
Nyugdíjas	–	–	–	–	–	32

A családok szétválásával és a gyermekek számának csökkenésével mind az aktívak, mind az inaktívak családnagysága csökkent. Ez a változás a nyolcvanas évek végéig a nyugdíjasoknál sokkal erőteljesebb volt. A rendszerváltás után új fordulat következett. Az átlagos családnagyság tovább csökkent, de csak az aktívknál. Az inaktív családok a korábbinál nagyobbak lettek.

³ A harminc év során a társadalmi befolyásoló feltételektől eltekintve is sok definíciós és módszertani változás jött létre. Ezért ilyen hosszú időtávra csak egészen elemi adatokat merek egybevetni.

Ennek az a fő oka, hogy e csoporton belül a korábbi alig 1–3 százalékról közel 20 százalékra nőtt azon háztartások aránya, amelyekben a háztartásfő inaktív, főleg munkanélküli, s a munkanélküliek családjai még az aktívaknál is nagyobbak. *De a nyugdíjasok családjában is valamivel többen élnek, mint korábban.* A jelenség érthető: sok a fiatal nyugdíjas, a korábinál többüknek van még eltartott gyereke vagy házasátársa. Valószínűsíthető az is, hogy a városban munkanélkülivé váltak egy része hazatért a faluba az idős szülőkhöz. Csupán azért érdemes mindezt hangsúlyozni, mert e változás minden összehasonlítást befolyásol.

4. táblázat *Az egy háztartásban élők átlagos száma, fő (1962–1995)*

Gazdaságilag aktív-e a háztartásfő:	1962	1967	1972	1977	1987	1995
<i>Az átlagos háztartásnagyság, fő</i>						
Aktív	3,40	3,38	3,46	3,37	3,34	3,21
Nyugdíjas, inaktív	2,06	2,03	2,08	1,95	1,86	2,10
Együtt	3,18	3,09	3,10	2,89	2,79	2,61
<i>Ebből:</i>						
Munkanélküli	–	–	–	–	–	3,22
Nyugdíjas	–	–	–	–	–	1,89

A nyugdíjasok jövedelmi helyzetének (és a társadalmi szerkezet átalakulásának) vizsgálatánál azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a nyugdíj mellett milyen más jövedelmek léteznek. Valószínű, hogy az inaktívak egy része talál munkát a feketegazdaságban, és a nyugdíj (vagy munkanélküli segély) mellett valamennyit keres. A korábban biztos kiegészítést jelentő munkavállalás azonban a töredékére csökkent: a rendszerváltás előtti közel 500 ezerről alig több mint 100 ezerre. Az nem biztos (mint a TÁRKI-jelentés sugallja), hogy ez szabad döntés volt. Valószínűbb, hogy sokkal inkább kényszerrel volt szó, amely a gyengébb vagy védtelenebb időseket jobban sújtotta. Így nagyon is hihető az a megállapítás (ugyancsak a TÁRKI-jelentésből), hogy a magasabb keresetű és magasabb végzettségű dolgozók „halmozzák” a jövedelmeket. A szegényebb nyugdíjasoknak nagyon kicsi az esélyük a szabályos munkaerőpiacon.

5. táblázat *A nyugdíj mellett foglalkoztatottak száma*

	Foglalkoztatott nyugdíjas, ezer fő
1987	479
1989	441
1990	432
1992	292
1994	181
1996	129
1998	112

Forrás: KSH Évkönyv, 1997, 71. o.

3. A jövedelmi trendek és társadalmi csoportok közötti különbségek

A Központi Statisztikai Hivatal az 1968-ra vonatkozó adatok alapján még a nyugdíjasok különösen rossz helyzetéről írt. Az 1987-ről szóló elemzés szerint az aktív és inaktív rétegek jövedelmi helyzetében „a hetvenes évek elejétől egy kiegyenlítődési folyamat volt megfigyelhető, az inaktív háztartások átlagos jövedelme – jórészt a réteg folyamatos cserélődése miatt – egyre közeledett az aktívakéhoz. Úgy tűnik, ez a folyamat a nyolcvanas évek közepén megállt” (KSH 1990, 14. o.).

A visszatekintő adatok igazolják ezt az állítást. A nyugdíjas háztartásfők családjában élők, és azok is, akik kereső nélküli háztartásban éltek, 1987-ig egyaránt közeledtek a keresős családokhoz. A rés – a használt adattól függően – 25–30 százalékról 10–15 százalékra szűkült. (Ezért nem egészen érthető az TÁRKI-tanulmányban található állítás, mely szerint „A jövedelmi egyenlőtlenségek és a szegénység rendszerváltás utáni alakulásával foglalkozó kutatások már korábban rámutattak arra, hogy – a hetvenes-nyolcvanas években tapasztaltakkal ellentétben – a kilencvenes évek elején már nem jelent az idős, nyugdíjas lét egyben szegénységet is” [Medgyesi et al., 11. old.]. Ez a helyzet inkább az ötvenes-hatvanas évekre volt jellemző.)

Reálisan a nyugdíjasok helyzetéről

6. táblázat Az egy főre jutó havi jövedelem, Ft-ban, az aktív és inaktív háztartásoknál (1962–1995)

	1962	1967	1972	1977	1987	1995
<i>A háztartásfő</i>						
1. Aktív kereső	839	1174	1645	2391	5360	19 540
2. Nyugdíjas (1962–87 között egyéb inaktív is)	689	921	1312	2132	4965	17 652
3. 2/1, nyugdíjas az aktívak százalékában	82	78	80	89	93	90
<i>A háztartásban</i>						
4. Nincs kereső, csak nyugdíjas és eltartott	609	813	1083	1876	4634	–
5. 3/1, kereső nélküli ht az aktívak százalékában*	73	70	66	78	86	–

* Az 1967–1987 közötti időszakra van adat a kereső és kereső nélküli háztartásokra. A kereső háztartásfővel és a keresővel rendelkező háztartások adata szinte azonos, ezért a kereső nélküli háztartások adatát lehet az 1. sorhoz (aktív kereső háztartásfők) viszonyítani. 1995-re sajnos nincs összehasonlítható KSH-adat arról, hogy milyen volt a kereső nélküli háztartások jövedelme.

A hosszú idősorokban mindig sok a (részben technikai alapú) bizonytalanság. A probléma az, hogy a rendszerváltást közvetlenül megelőző és követő időszak összehasonlítása is vitatott. Az idők vagy nyugdíjasok relatív helyzetjavulásáról akkor beszélhetnénk, ha sokféle mutató egybehangzóan igazolná, hogy nem távolodtak a fiatalabbaktól és aktívaktól. Erről azonban nincs szó. Igaz, ha az idők (59 éven felüliek) rendszerváltás előtti vagy azt közvetlenül követő helyzetét a *fiatalabbak összességével* vetjük egybe, akkor többféle relatív javulás mutatható ki, hiszen a mintegy másfél milliós munkahelyvesztés jó része a fiatalabbakat érintette. Az is igaz, hogy a családi ellátások reálérték-vesztesége nagyobb volt, mint a nyugdíjaké.

Más a kép azonban, ha jobban körülhatárolható csoportokat vetünk egybe. A rendelkezésünkre álló adatok nem túl sok mindent tesznek lehetővé. A 7. táblázat azt mutatja, hogy a nyugdíjas háztartásfős családokban élőknel mind az egy főre, mind az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem nominális értéke valamivel kevésbé nőtt, mint az aktív kereső háztartásfős háztartásoké, ám jobban, mint az összes háztartásé – akik között tehát a munkanélküliek, jövedelemnélküliek, sokgyerekesek is ott vannak. (Nominálértéken számolva az egy főre jutó jövedelmek az össznépeségnél 3,4-szeresre, a nyugdíjasoknál 3,6-szorosra, a keresőknel 3,7-szeresre nőttek, s a munkanélkülieknél volt sokkal rosszabb az arány. Az egy fogyasztási egységre számított adatok tendenciája hasonló.) Ennyiben valóban lehet relatív helyzetjavulásról beszélni. Sőt, a rendszerváltás valóságos pozitívumának tekinthetjük, hogy az idők nem lehetetlenültek el teljesen.

A 3,5-szörös szorzók természetesen csak a névleges értékekre vonatkoz-

nak. Az árak ebben az időben ennél jóval nagyobb mértékben nőttek, azaz minden csoport életszínvonala jelentősen csökkent. Egyébként a változások értelmezésénél azt is figyelembe kellene venni, hogy a különböző fogyasztási javak árai nem egyformán emelkedtek. 1989 és 1997 között a fogyasztói árindex közel hatszorosra, de ezen belül a háztartási energiaárak 11,5-szörösre, a gyógyszerárak pedig 17,4-szeresre emelkedtek. A kisjövedelműeket mindkét emelkedés, az időseket, betegeket és gyerekeseket a gyógyszeráremelés különösen súlyosan érintette.

7. táblázat *Az egy főre és fogyasztási egységre jutó havi jövedelmek összehasonlítása (1995–1987)*

Háztartásfő	1987 Havi jövedelem, Ft	1995	1995/1987 szorzó
<i>Az egy főre jutó havi jövedelem</i>			
Összes háztartás:	5262	17 978	3,42
ebből: ahol a háztartásfő			
aktív kereső	5360	19 540	3,65
nyugdíjas (1987-ben más inaktív is)	4965	17 652	3,56
<i>Az egy fogyasztási egységre jutó havi jövedelem</i>			
Összes háztartás:	5633	22 773	4,04
ebből: ahol a háztartásfő			
aktív kereső	5756	24 725	4,30
nyugdíjas (1987-ben más inaktív is)	5267	21 907	4,16

Az eddigiek alapján úgy tűnik, a keresők és nyugdíjasok háztartásai közötti különbség nem indokolja a nyugdíjasok rossz közérzetét. A további adatok azonban szerintünk *meggyőző objektív magyarázattal* szolgálnak. A 8. táblázat a fogyasztási egységre számított jövedelmeket a háztartásban élők száma szerint mutatja be az aktívak, a nyugdíjasok és a munkanélküliek háztartásaiban. A csoportok egészére vonatkozó átlagok ugyanazok, mint eddig. A nyugdíjasok háztartásaiban 11, a munkanélküliekében 40 százalékkal alacsonyabbak a jövedelmek, mint az aktívaknál.

8. táblázat *Az egy fogyasztási egységre jutó havi jövedelem, Ft-ban, 1995; aktív és inaktív háztartásokban, a háztartás taglétszáma szerint*

Ht taglétszáma	Összes háztartás	Aktív kereső	Ebből nyugdíjas	Ebből munkanélküli
Egyedül élő	25 250	36 333	22 000	17 750
2 tagú	25 417	30 667	23 500	17 000
3 tagú	23 750	26 000	22 000	16 167
4 tagú	21 667	23 000	19 667	14 917
5 tagú	19 667	21 333	17 667	12 917
6+	15 917	17 750	14 000	10 250
<i>Összesen</i>	22 750	24 750	21 917	14 833

Ezután lép be a statisztikai paradoxon. A három csoport összetétele radikálisan különbözik. Pontosabban a munkanélküliek körében valamivel több a nagy háztartás, mint az aktívaknál, de jelentős különbség nincs. Ezzel szemben a nyugdíjasok több mint 60 százaléka egyedül vagy másodmagával él, míg másutt ez az arány 15 százalék körüli. (A táblázat első 3 oszlopa.) Meglepő ennek a strukturális eltérésnek a jövedelemkülönbségekre gyakorolt következménye. Az összes nyugdíjas háztartásnál az átlagos 11 százalékos különbség minden családnagyságcsoportban ennél rendre alacsonyabb, a két legnagyobb csoportnál, az egyedül élőkénél és a kétfős háztartásokban 24–27 százalékos. A nyugdíjasokon belül tehát nem a kis családok élnek a legrosszabbul; mint mindenütt, ezúttal is a nagyobb háztartások vannak hátrányban (annak ellenére, hogy fogyasztási egységre számított jövedelmeket mutatunk be). De az egyedülálló nyugdíjas vagy a nyugdíjas házaspár sokkal rosszabb helyzetben van, mint aktív megfelelője.

9. táblázat A jövedelemarányok és a személyek számának megoszlása aktív és inaktív háztartásokban, a háztartás taglétszáma szerint

Ht taglétszáma	Aktív kereső háztartásfők	Nyugdíjas háztartásfők	Munkanélküli háztartásfők	Egy fogyasztási egységre jutó jövedelemarányok	
				nyugdíjas htfős az aktívak jöv. százalékában	munkanélküli htfős az aktívak jöv. százalékában
				háztartásaiban élők százalékos megoszlása	
Egyedülélő	4	22	5	61	49
2 tagú	11	40	9	77	55
3 tagú	23	19	23	85	62
4 tagú	39	10	35	86	65
5 tagú	15	5	17	83	61
6+	8	4	11	79	58
Összesen	100	100	100	89	60

Ugyanez a helyzet az eltartottak esetében. Az eltartottak számának növekedésével minden aktivitási csoportban meredeken zuhannak az egy fogyasztási egységre számított jövedelmek – három és több eltartott esetén alig több mint felét teszik ki azok jövedelmének, ahol nincs eltartott (10. táblázat). Ám a legmagasabb jövedelmű eltartott nélküli nyugdíjasok háztartásaiban él az összes személy több mint 80 százaléka – míg a többi csoportban ez 20–25 százalék. Ezért minden nyugdíjas csoportban (azaz ahol 1–2, esetleg több eltartott van) 25 százalékkal alacsonyabb a jövedelem, mint az aktívaknál (holott összesen csak 11 százalék).

10. táblázat *Az egy fogyasztási egységre jutó havi jövedelem, Ft-ban, 1995; aktív és inaktív háztartásokban, a háztartás 20 éven aluli eltartottainak száma szerint*

20 éven aluli eltartottak száma	Összes háztartás	Aktív kereső	Ebből	
			nyugdíjas	munkanélküli
Nincs	25 583	31 167	22 833	18 833
1	21 917	23 833	18 167	15 167
2	20 417	21 750	15 917	13 750
3+	15 667	17 833	13 250	10 250
<i>Összesen</i>	22 750	24 750	21 917	14 833

11. táblázat *Jövedelemarányok és a személyek számának megoszlása aktív és inaktív háztartásokban, a háztartás 20 éven aluli eltartottainak száma szerint*

Ht taglétszáma	Aktív kereső háztartásfők	Nyugdíjas háztartásfők	Munkanélküli háztartásfők	Egy fogyasztási egységre jutó jövedelemarányok	
				nyugdíjas htfős az aktívak jöv. százalékában	munkanélküli htfős az aktívak jöv. százalékában
	háztartásaiban élők százalékos megoszlása				
Nincs	26	83	21	73	60
1	30	9	29	76	64
2	33	5	30	73	63
3+	11	3	20	74	57
<i>Összesen</i>	100	100	100	89	60

Ugyanilyen furcsa a helyzet életkori csoportok szerint. A nyugdíjas háztartásfők tipikusan 50 év fölöttiek, a keresők 30 és 50 év közöttiek. Mindkét csoportban a korral párhuzamosan emelkedik a jövedelem a 60 év alattiaknál, ám a nyugdíjasoknál sokkal kevésbé, mint az aktívaknál. Ezért minden életkorcsoportnál nagyobb a különbség a nyugdíjasok rovására, mint a csoport egészénél.

E látszólagos statisztikai képtelenségek nem számítási hibából adódnak. Csak, mint mondtuk, a számok furcsa viselkedéséről van szó. Nem is állítjuk, hogy csak így lehet a nyugdíjasokat másokkal összehasonlítani. Ám a valóság mégis az, hogy a *tipikus nyugdíjasháztartás kicsi. És azt látja – nem „szubjektíve érzékeli”, hanem objektíve látja –, hogy sokkal rosszabbul él, mint a hasonló nagyságú-szerkezetű aktív családok.* Úgy véljük tehát, hogy nem „optikai csalódásról” van szó, amikor a nyugdíjasok rossznak ítélik a helyzetüket, hanem arról, hogy – mint oly gyakran – a statisztikai átlagok túl sokat fednek el a valóságból.

4. Egyenlőtlenség és szegénység

A nyugdíjak eloszlásának ismeretében nem meglepő, hogy a nyugdíjas-ház-
tartások körében sokkal kisebbek az egyenlőtlenségek, mint szinte bármilyen
más társadalmi, gazdasági vagy demográfiai ismérvvvel meghatározott cso-
porton belül. A nyugdíjak eloszlása a keresetekénél sokkal összeszorítottabb.
(1998-ban – becsülhetően – a nyugdíjak alsó 1 százaléka és a felső 99-edik
százalék között alig ötszörös különbség volt a minimálnyugdíj és a plafonok
miatt. A kereseteknél ez az olló inkább 15–20-szoros.) Az 1995. évi statisztikai
jövedelemfelvétel szerint a felső és alsó jövedelemtized közötti
külöbség a nyugdíjasoknál kb. 4-szeres, a többi csoportnál 6–8-szoros.

12. táblázat *A felső és alsó jövedelemtizedben mért jövedelmek közötti szorzó 1995-ben, az
egy főre jutó nettó jövedelmek alapján képzett tizedekben*

	Hányszorosa a felső jövedelemtizedben mért átlagos jövedelem az alsó tizedbelinek?
Aktív háztartásfők:	
szellemi dolgozók	7,7
fizikai dolgozók	6,6
Összes aktív háztartásfők	7,8
Inaktív háztartásfők:	
nyugdíjas	4,4
munkanélküli	6,6
egyéb inaktív és eltartott	8,4
Összes inaktív háztartásfők	6,3
Összes háztartás	7,5

Forrás: KSH, 1995. évi jövedelemfelmérés.

Számos más statisztikai adatfelvétel ismeretében (amelyek közül 1995-ben
egy SOCO-kutatásban [Ferge et al., 1995] öt kelet-közép-európai országról
gyűjtöttünk adatokat) biztosnak látszik, hogy az idősek, pontosabban a nyug-
díjasok között *kisebb a súlyos szegénységben élők aránya*, mint az összné-
pességben. A SOCO-vizsgálat például megállapította: „A nem aktívakon be-
lül a nyugdíjasok aránya egyik országban sem oka a végletes szegénységnek.
A nyugdíjak reálértéke (amely eredetileg sem volt túl magas) Németország
kivételével (ahol a korábbi nyugatnémet szintre emelkedett) minden ország-
ban csökkent ugyan, s így négy országban kétségkívül nehéz a nyugdíjasok
megélhetése. Mégis rendszeres, biztos jövedelmük van, amelynek van egy
legalsó szintje – a minimális nyugdíj. Ezért a nyugdíjasok a legalsó és leg-
felső jövedelmi kvintilisben többnyire erősen alulreprezentáltak, a második,
harmadik és kisebb mértékben a negyedik jövedelmi kvintilisben koncentrá-
lódnak. Röviden szólva, a nyugdíjasok a jövedelemeloszlás közepén találha-
tók.”

Hasonló következtetésekre jutott a KSH által végzett minden vizsgálat.
A TÁRKI-kutatás valamennyi megállapítása egybecseng mindezzel. A nyug-

díjasokra annyira nem jellemző a súlyos szegénység, hogy a KSH 1998-ban kiadott, igen lelkiismeretes szegénytanulmánya (KSH 1998a) szinte nem is említi a nyugdíjaskérdést. A 13. táblázatot a TÁRKI tanulmányából vettük át (kisebb egyszerűsítésekkel vagy magyarázó kiegészítésekkel). A táblázatból egyértelmű, hogy minden szegénységi és minden egyenlőtlenségi mutató kisebb az időseknél, mint a többiekénél.

Az idősök előnyét mutató különbségek igen jelentősek – *egyetlen szegénységmutató kivételével*. A medián 60 százaléka alatt élők aránya csaknem azonos az időseknél, mint a többiekénél. A medián 60 százaléka ekkor (azaz a számok alapján ítélve 1998-ban) 16 100 Ft volt. A KSH által számított létminimum 1997-ben az egyedül élő nyugdíjasoknál egy főre számítva 21 338, két főnél 18 374 Ft volt (KSH 1998b: 9). A nem nyugdíjasok létminimumai ehhez elég közel vannak, mert az aktívak minimális szükségletei (pl. közlekedés) ennél nagyobbak, a többgyerekeseknél viszont az összeg (a nagyobb család miatti megtakarítások okán) valamivel alacsonyabb. Ha ezeket a küszöböket az 1998. évi árindexnek megfelelően emeljük, akkor az átlagos létminimum 1998-ban körülbelül 23 000 Ft lehetett. A 16 000 Ft ennek mintegy 70 százaléka.

13. táblázat *A teljes, nem idős és idős (60 éven felüli) népesség szegénységi és egyenlőtlenségi mutatói, a fogyasztási egységre számított jövedelem alapján, 1998*

	Küszöbérték Ft (medián: évi 322 ezer Ft)	Teljes népesség	Nem idős korú népesség	Időskorú népesség	Időskorúak aránya a nem idős népesség arányának százalékában
<i>Szegénység-mutatók (meghatározott szegénységi küszöb alatt élők aránya)</i>					
Medián 60%	16 145	35	32	30	94
Medián 50%	13 460	21	20	13	66
Medián 40%	10 760	11	11	5	43
Medián 30%	8 070	5	5	2	31
<i>Egyenlőtlenségi mutatók</i>					
Szegénységi rés-arány	–	16	16	10	64
Felső-alsó jöv. tized közti szorzó	–	6,6	7,1	3,8	53
100*Gini	–	26	27	18	66

Forrás: Medgyesi et al., 1999, 14. táblázat második része, kiegészítve.

Más szavakkal: Magyarországon az átlagos jövedelmek olyan alacsonyak (az árakhoz képest), hogy a nyugati országokban még viszonylag elviselhető szintet jelentő szegénységi küszöb, a medián 60 százaléka, nálunk már jóval a létminimum alatt van. Az ez alatt lévők valóban súlyos szegénységben élnek.

A következtetés eléggé kézenfekvő. *Mind az idősök, mind a nem idősök mintegy egyharmada a létminimum, azaz „a folyamatos életvitelt igen sze-*

rény szinten biztosító összeg" alatt él, tehát kisebb-nagyobb mértékben szűkölködik. A nyugdíjminimum intézményének, az alacsony nyugdíjak átlagosnál valamivel nagyobb emeléseinek, s egyáltalán, a nyugdíjrendszernek köszönhetően a nyugdíjasok jelentős része nem marad nagyon sokkal e küszöb alatt. Közöttük különösen rossz helyzetben az egyedülálló idős nők vannak, kivált azok, akiknek nincs saját jogú nyugdíjuk; a nagyon idősök vagy nagyon betegesek és a rokkantnyugdíjasok egy része. Az ő helyzetük hasonló a kis- vagy sokgyerekesekéhez, vagy a munkanélküliekéhez, akik között a nagyon szegények aránya az átlagosnál jóval nagyobb. De náluk többen vannak a léthatár közelében: a nyugdíjasok legalább egyharmada azon a határon van, hogy bármilyen, akár kisebb váratlan esemény – betegség vagy nagyobb számla – ellehetetleníti a helyzetüket. Annyi igaz, hogy eddig kisebb arányban lehetetlenültek el, mint a stabil jövedelmet nélkülöző vagy más ok miatt veszélyeztetettebb csoportok.

5. Szubjektív szegénység

Eddig azt igyekeztünk igazolni, hogy van objektív alapja annak, hogy az idősök, illetve a nyugdíjasok nem elégedettek a helyzetükkel. A szubjektív vélekedések mégis talán markánsabbak, mint a tények. Több éven át különböző adatfelvételek keretében feltettük azt a kérdést, hogy a kérdezettek mennyire tekintik magukat szegénynek. Minden esetben azt tapasztaltuk, hogy a nyugdíjasok között relatíve sokan tekintik magukat „mindig” szegénynek. A 14. táblázat szerint a magukat mindig szegénynek vallók aránya a munkanélküliek, eltartottak és sokgyerekesek után a nyugdíjasoknál a legnagyobb – majdnem kétszer olyan magas, mint a hasonló jövedelmű segédmunkások csoportjában.

14. táblázat A magukat szubjektíve szegénynek tekintők aránya egyes népességcsoportokban

	Teljesen szegények aránya az adott csoportban, százalék		Fogyasztási egységre számított havi jövedelem az adott csoportban, Ft	
	1996	1997	1996	1997
Aktív	6	6	34 336	37 256
Ebből: segédmunkás	14	13	22 160	23 546
három- és többgyermekes	–	28	–	–
Nyugdíjas	26	25	22 998	23 575
Más inaktív (pl. gyes)	24	13	21 522	16 751
Munkanélküli	30	44	16 520	18 461
Eltartott	41	38	18 213	22 832
Együtt	17	16	27 855	29 753
N (megfigyelt háztartások száma)	1561	1165		

Forrás: Az MHP-n belül a T 018535 sz. OTKA-kutatás.

Más, kicsit kevésbé válaszpovokáló kérdés az, hogy hová helyezik magukat a megkérdezettek a jövedelmek eloszlását ábrázoló létrán. E kérdésnél visszatérő tapasztalat az, hogy a múltra és jövőre vonatkozóan kisebb az eltérés az aktívak és a nyugdíjasok között, mint a jövőre nézve. Egy 1995-ös vizsgálat ilyen jellegű adatát mutatja a 15. táblázat.

15. táblázat *A háztartások önelhelyezése a múltra, a jelenre és a jövőre vonatkozó jövedelmi létrán, attól függően, hogy a háztartásfő nyugdíjas volt-e vagy sem, 1995 eleje*

Háztartásfő gazdasági aktivitása	Hová helyezi magát (1–7 fok között)		
	3 évvel ezelőtt	jelenleg átlagos osztályzat	3 év múlva
Összesen	3.6	2.9	2.3
Nyugdíjas	3.5	2.8	2.0
Nem nyugdíjas	3.7	3.0	2.5
	Nyugdíjasok átlagos osztályzata a nem nyugdíjasok százalékában		
	96	93	82

Forrás: SOCO-vizsgálat a 4. fejezetből.

Egy 1998. évi vizsgálat ennél általánosabban tette föl a kérdést, azt vizsgálva, hogy a kérdezettek mennyire néznek reménykedve az ország jövője elé. A korral fokozatosan, 50 év fölött ugrásszerűen csökken az optimisták aránya:

16. táblázat *Az ország jövője elé reménykedve nézők aránya korcsoportonként, 1998 szeptemberében, százalék*

Korcsoport	Reménykedők aránya, százalék
18–29	60
30–39	58
40–49	52
50–59	38
60–69	38

Forrás: Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet felmérése 1998. szeptember 25. és 28. között, Népszava, 1998. okt. 31.

Az idősök rossz közérzetének vagy pesszimizmusának mindazokon túl, amit eddig is elmondottunk, az is magyarázata lehet, hogy a nyugdíjasok nem bíznak a jövőben. Az nyilván életkortól is függ, hogy az ember milyen jövőt vár, hiszen bizonyos kor fölött hanyatlik az ember egészsége, kevesebb lehetőség áll már előtte. Úgy tűnik azonban, hogy az egzisztenciális biztonság mindezekén túl meghatározó. Az öt országra vonatkozó 1995. évi vizsgálat szerint a csehek, lengyelek és szlovákok a magyarokhoz hasonló, vagy annál is markánsabb trendet írtak le. Mind a keresőknel, mind a nyugdíjasoknál a múlttól a jövő felé haladva lefelé lejtettek az önelhelyezések, de a nyugdí-

jasok értékelése meredekebben esett az aktívakénál, ami azt jelenti, hogy a jövőtől sokkal kevesebbet vártak. Az egyetlen kivétel az egykori Kelet-Németország volt, ahol az új nyugdíjmelések és a német nyugdíjrendszerbe vetett bizalom miatt a nyugdíjasok nem vártak a jövőtől romlást. Egy ilyen információ azonban csak jelzés. Mégis azt hisszük, hogy az egzisztenciális bizonytalanság, a holnaptól való félelem meghatározza a közérzetet. S ha a nyugdíjasok borúsán látják a jövőt, ebben egzisztenciális félelem, emögött pedig olyan társadalmi ítélet van, amely általában leértékeli az időseket. Az idősek megbecsülésének hiánya viszont általában rontja egy társadalom minőségét.

Az idősödés kihívása óriási. A nyugdíjak folyósítása és az idősek személyes szolgálatokkal való ellátása is drága – és ez az időben, akár hosszú távon is, tovább nőhet. A családok teherbíró képessége véges. Kérdés, hogy lesz-e olyan erős a generációk közti (íratlan) szolidaritás, és a ma még fiatalabbak racionális előrelátó képessége, hogy a források megosztásánál az öregedés terheit ne csak az öregekre hárítsák.

FORRÁSOK

- Ferge Zs. et al. *Societies in transition* (1995): *International report on the Social Consequences of the Transition*. A survey carried out as part of the SOCO project initiated and coordinated by the Institute for Human Studies, Vienna. Cross-national report on five countries, prepared by Zsuzsa Ferge, Endre Sik, Péter Róbert, Fruzsina Albert. Vienna: Institute for Human Studies
- Központi Statisztikai Hivatal (1967): *Jövedelemeloszlás Magyarországon*. A társadalmi rétegződés (1963. évi) vizsgálatának adatai alapján. KSH Időszaki közlemények 1967/4.
- Központi Statisztikai Hivatal (1969): *Jövedelmi színvonal, jövedelmi különbségek*. (16 000 háztartásra kiterjedő 1968. márciusi felmérés előzetes adatai) Budapest
- Központi Statisztikai Hivatal (1975): *A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1972-ben*. Statisztika Időszaki közlemények 351. kötet. KSH (Ebben 1967 is végleges)
- Központi Statisztikai Hivatal (1980): *A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1977-ben*. Statisztika Időszaki közlemények 462. kötet
- Központi Statisztikai Hivatal (1998): *Jövedelemeloszlás Magyarországon 1995. Az 1996. évi jövedelemfelvétel adatai*. Budapest
- Központi Statisztikai Hivatal (1998a): *A szegények jellemzői a mai Magyarországon*
- Központi Statisztikai Hivatal (1998b): *Létminimum 1997*
- Medgyesi Márton–Sági Matild–Szívós Péter (1999) *A harmadik kor: az idősek jövedelmi helyzete és lakáskörülményei*, TÁRKI 1999